

L'ETIMOLOGIA A LA TOPONÍMIA

Josep MORAN i OCERINJAUREGUI

CONSIDERACIONS GENERALS

És ben sabut que els topònims són lingüísticament molt conservadors, perquè quan s'aplica un nom a un lloc aquest nom sol perdurar encara que desapareguin la llengua o els elements lingüístics d'origen. Per aquest motiu l'etimologia dels topònims de caràcter històric presenta molt d'interès des del punt de vista lingüístic, i també històric en general, perquè aquest estudi ens aporta una bona informació de temps passats, com manifesta, per exemple, Joan Coromines en un article excel·lent de caràcter programàtic: "el que sempre ha interessat més en els noms de lloc [és a dir dels noms propis de lloc] és la seva etimologia",¹ interès que es basa en l'estabilitat que solen tenir aquests noms, perquè, com deia el llicenciat biscaí cincentista Andrés de Poza (Poça en la grafia del seu temps), en el seu llibre *De la antigua lengua, poblaciones, y comarcas de las Españas, en que de paso se tocan algunas cosas de la Cantabria* (que és la primera apologia de la llengua basca), publicat a Bilbao el 1587,² "se presupone... que los nombres de las villas, y provincias, y comarcas, son de las cosas que si no es con mucha novedad y ocasión, nunca o muy tarde se mudan" (p. 2v).

L'interès de l'etimologia en la toponímia és tan gran que sovint es confon el significat d'un topònim amb la seva etimologia. Això es manifesta en el llenguatge ordinari, en la pregunta "Què significa Artà?", per exemple; la resposta corrent en aquest cas serà: "no se sap" o "no ho sé", perquè, certament, se'n desconeix l'etimologia; però, de fet, el significat veritable d'Artà avui dia és el que figura en els diccionaris enciclopèdics: "Municipi de Mallorca oriental... ", seguint la descripció que en fa la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*.³

L'afany de relacionar el significat d'un nom propi amb la seva etimologia sembla que és universal, o almenys molt estès, i remot. Això és palès ja a la Bíblia, per exemple, en el cas de Babel, segons la versió dels monjos de Montserrat: "Jahvè els va dispersar d'allí per tota l'extensió de la terra, i van cessar d'edificar la ciutat. Per això fou anomenada Babel, perquè allà Jahvè va confondre el llenguatge de tota la terra i d'allà els va dispersar per tota l'extensió de la terra" (Gènesi 11, 8-9); i els traductors, en nota, aclareixen que Babel ve de Bab-ilu, que significa 'porta de Déu'; i que és aquesta una etimologia popular, que remet el nom a l'arrel hebrea *babal*, que vol dir 'confondre'. I també quan Abraham va fer un pacte amb Abimèlec: "Abimèlec preguntà a Abraham: "Què hi fan aquí aquests set anyells que has posat a part?" Respongué: "És perquè acceptis de la meua mà aquests set anyells, a fi que em siguin un testimoniatge que he cavat aquest pou." Per això, aquell lloc fou anomenat Beer-Sabé, perquè tots dos hi van prestar jurament" (Gen 21,29-31); i, en nota, la mateixa versió informa que "aquests fets expliquen l'origen del nom Beer-Sabé, que voldria dir 'pou del jurament', amb una al·lusió al jurament que Abraham féu a Abimèlec, o bé 'pou de les set (ovelles)', amb una al·lusió a les set ovelles que Abimèlec acceptà com a regal..."

1 J. COROMINES, "Introducció a l'estudi de la toponímia catalana", dins *Estudis de toponímia catalana*, I (1965), p. 7.

2 N'hi ha edició moderna facsímil (Bilbao 1987).

3 Veg. J. MORAN, *Consideracions sobre l'onomàstica* (Barcelona 1996), p. 5-7.

També s'han produït etimologies erudites de prestigi, com ara de relacionar *Barcelona*, en llatí *Barcino*, *Barcinona*, amb Amílcar Barca. Com a mostra, oferim algunes etimologies de Luis de Poza, bon representant d'aquest corrent erudit; segons ell, el nom *Badalona*, ant. *Betulona*, “es vascongado, y significa buena población del rey Betus, séptimo rey de las Españas” (p. 11); per a Girona, el mateix llicenciat dóna l'explicació següent: “*Gera*, octavo rey de las Españas, començó su Reynado quinientos años despues del diluivio, era de la creacion de dos mil y ciento y cinquanta y seys. Este rey vino de Affrica, y su nombre primero fue Deabo y el vocablo *Gera* en Chaldeo significa peregrino, advenedizo, que por serlo el primero en España fue llamado así. Edificó a Geronda, que es la ciudad de *Girona*.” (p. 11); quant a “*Pityusa*, fue assí llamada por los Griegos, la isla de Yviça, respecto los muchos pinos que hallaron en ella. Antes que los Griegos aportassen por aca fue llamada Ebuso. *Pitecusas*, fueron llamadas la isla de Yviça con los demás isleos [sic] que la ciñen, respecto a los muchos y finos barros de tierra que aquí se labrabran. Piros significa en griego vaso de barro. Vease *Pityusa*.” (p. 28v); i, “*Tarragona*, ciudad antiquissima fundación de Armenios significa en essa su lengua, ayuntamiento de Pastores, oy dia retiene su nombre con dignidad de Metropoli de Arçobispado.” (p.32 v).

L'etimologia popular pot limitar-se a alterar una grafia, com en el cas de *Castell de l'Areny* per *Castell Dalareny* (*Castro Athalasingo*), sense alterar l'estructura fonètica. Però, a vegades pot alterar aquesta estructura; és el cas, per exemple, del topònim *Malvitge* provinent de l'antropònim femení medieval *Amalvija*, que, interpretat com a ‘mal viatge’ i, en relació amb un santuari mariaà, fou transformat al segle XIII en *Bellvitge*, ‘bell viatge’ (L'Hospitalet de Llobregat), i també de *Sant Just de Verç*, forma medieval que presentava un element que prové de l'antropònim romà *Bercius*, el qual fou transformat en *Sant Just Desvern*, tot i que pròpiament no hi ha verns en aquest terme del Baix Llobregat.⁴ No insistiré en aquest camp de l'etimologia popular, tot i que hi ha relacions i interpretacions ben curioses; recordo que l'enyorat Josep Mascaró i Passarius ens va explicar en una ocasió que el nom d'una confraria anomenada *Mater Christi* fou transformada popularment en *Matacristos* i aplicada com a nom propi a la partida de terra de Menorca que havia pertangut a aquesta confraria. Al Garraf, el *puig de Sabataia*, amb article salat incorporat i pronúncia ioditzant, fou convertit en *puig Sabataire*, com si vingués de *sabata*, quan hi va caure en desús aquest article.⁵

L'etimologia erudita o popular basada en una relació fonètica casual va quedar superada quan va néixer, al segle XIX, la lingüística com a ciència, és a dir, quan es va descobrir la regularitat del canvi fonètic. Un cop descobertes les regles o lleis d'aquest canvi per a cada llengua, ja no són vàlides les relacions purament casuals, i, per altra banda, es poden fer deduccions que no són evidents per a qui desconeixi aquestes regles. Així, no es pot admetre que *Malvitge* signifiqui ‘mal viatge’ o en provingui, perquè la *a* tònica del llatí *viaticu*, d'on prové *viatge*, no es converteix mai en *i*. Per contra, no és evident la relació genètica existent entre el llatí *portus* ‘port’, *porta* ‘porta, pas’ i l'anglès *ford* ‘gual’, ambdós provinents de l'arrel indoeuropea *per-* ‘idea de travessar’.

Però, per poder explicar les lleis d'evolució lingüística, fonètiques i semàntiques, hi ha un requisit imprescindible, de caràcter filològic: hem de conèixer les formes més antigues d'un mot; aquest requisit, obligat en l'estudi de l'etimologia de qualsevol element lingüístic, morfològic o lèxic, i fins morfosintàctic, però encara més per a un topònim, per raó de la seva antiguitat i singularitat, però també pel fet que l'etimologia popular pot haver interferit en l'evolució. A més, una forma resultant es pot remetre a diversos ètims, fins i tot si hi ha hagut una evolució regular. Als exemples que Coromines dóna per il·lustrar aquest fet a la seva *Introducció a l'estudi de la toponímia catalana*, hi afegirem dues mostres més d'aquest fenomen que ens reporten uns lingüistes ben acreditats.

Per exemple, Paul Aebischer afirma que “Baser une étymologie de nom de lieu unique-

4 J. MORAN, *Estudis d'onomàstica catalana* (Barcelona 1995), p. 36 i 41.

5 J.M. MUNTANER I PASCUAL, *Els noms de lloc del terme de Sitges i de les terres veïnes* (Sitges 1986), p. 149.

ment sur la forme populaire actuelle, c'est à n'en pas douter faire trop confiance à la phonétique: et ce procédé ne présenterait pas plus de sécurité que si on tablait trop sur les formes anciennes, qui peuvent nous égarer elles aussi, comme on vient de le voir... Dans la liste qu'il donne des noms catalans en -anum, M. Meyer-Lübke cite le nom *Corçà*, dans lequel il veut voir le nom de personne latin *Curtius*. Il n'y a aucune raison phonétique a opposer a cette étymologie: mai par contre il y en a d'historiques. La localité en question, en effet, s'appelait *Corciano* en 1362, mais *Querciano* en 1065, *villam Quartianum* vers 800. Dès lors, osera-t-on encore soutenir l'étymologie CURTIANUM, et ne sera-t-il pas nécessaire de la remplacer pour autre chose?"⁶

També ens n'adverteix Joan Bastardes, quan afirma: "Sense la documentació antiga mai no s'hauria pogut establir l'etimologia d'un nom d'aparença tan transparent com el de *Fonteta* (Baix Empordà), que no vol dir 'font petita', sinó 'font que brolla'. Tenim, en efecte, molt ben documentat el topònim en diplomes del segle IX que designen la població amb el nom de *Fons edictus* (la menció més antiga és de l'any 884, al precepte de Carles el Calb a l'església de Girona, Abadal, *Catalunya carolíngia*, I, p. 129,7). Cal partir, però, de la forma femenina: *fonte edicta*. Coromines (DECat, IV, 107a,5) diu que és cosa sabuda que el nom del poble *Fonteta* al Baix Empordà procedeix de *fonte tecta*, 'font coberta'. Potser és un simple lapsus. Però d'això en podem treure una lliçó: no em sembla dubtós que l'etimologia *fonte tecta* és més versemblant (i potser des del punt de vista fonètic i morfològic més satisfactòria) que l'etimologia *fonte edicta* i tanmateix la forma documentada en els antics diplomes ha de ser sempre la preferida. Sembla que en domini del català moltes fonts porten el nom de *Fonteta*; en cada cas caldrà examinar si es tracta d'una font petita, o d'una font coberta o d'una font que brolla".⁷

Amb tot, hem de dir que a vegades les fonts antigues s'han de prendre amb sentit crític, puix que poden haver estat influïdes per alguna falsa etimologia, que es manifesta sovint en l'heràldica municipal; a l'exemple que dona Coromines d'*Oculo stricto* 'ull estret' per *Ullastret*, 'col·lectiu d'ullastres', podem afegir-hi *Olorda*, topònim d'origen preromà que apareix escrit així el 993, però que en documents en llatí de la baixa edat mitjana apareix sovint en la forma (*Sancta Cruce de*) *Ordine*, ço que ha induït a una grafia obsoleta (*Santa Creu de l'Orde*, com si provingués d'algun orde religiós).

També cal dir que la documentació antiga de què partim ha d'ésser filològicament correcta, ben transcrita, però, a més, ha d'ésser real, no inventada o suposada pel lingüista. Coromines sovint parteix de bases suposades d'aquesta mena, com el *fonte tecta* esmentat, en lloc de *fonte edicta* documentat, i també, per exemple, en el cas de *Montsoriu*, per al qual suposa un **Monte Sigerici* que no apareix documentat enlloc;⁸ d'Ulldemolins que fa provenir d'un pretès **Octo Molinos* en lloc de *Oculo de Molinos*, ètim ben documentat, com podem comprovar a la monografia onomàstica dedicada a aquest terme.⁹ De fet, el gran mèrit de J. A. Alart i de J. Balari i Jovany, quan encara no s'havien descobert del tot les lleis d'evolució fonètica del català, és que van partir d'una base documental excel·lent.

Com podem deduir d'aquestes mostres, l'etimologia és una qüestió complicada, fins i tot en aquells casos en què els ètims o els orígens són llatins, o derivats del llatí. Per això s'ha dit que l'etimologia és alhora una ciència i un art.

És clar que hi ha molta toponímia de caràcter simplement descriptiu, que no presenta aparentment problema, sobretot si l'etimologia s'ajusta a l'element descrit. Per exemple, en el terme de Sant Vicenç dels Horts podem trobar topònims menors tan transparents com la *font del Saltador*, situada prop d'unes roques on discorre la riera de Torrelles; *el puig Castellar*, on hi

6 PAUL AEBISCHER, *Études de toponymie catalane* (Barcelona 1928), p. 42-43.

7 JOAN BASTARDES, *La llengua catalana mil anys enrera* (Barcelona 1995), p. 280.

8 o.c., nota 1, p. 14.

9 RAMON PERE ANGLÈS I RAMON AMIGÓ ANGLÈS, *Onomàstica del terme d'Ulldemolins* (Barcelona 1997), p. 25-27.

ha restes d'una muralla ibèrica; el *pla del Riu* (del Llobregat); *les Parellades* o *la Vinyala*; però també hi trobem la partida de *les Fallulles*, d'origen incert.

A Olesa de Montserrat, on tothom està convençut que el nom del poble prové de l'oli famós de la localitat, hi trobem *la creu de Saba*, també d'origen incert; i el torrent del *Raguener* (escrit tradicionalment *Reguener*), que sabem documentalment que ve d'un antropònim medieval *Ragenario*, d'origen gòtic, no pas de *rec*.¹⁰

Si apareixen aquestes dificultats en els topònims romànics o del període romànic, encara és més complicat l'estudi de les altres aportacions. Segons Coromines en la seva *Introducció...* que ens serveix de guia, l'etimòleg “no sols ha de conèixer molt bé el català, sinó també les altres llengües emparentades i la lingüística romànica en general... convé que sàpiga el llatí a fons... però també el grec... Caldrà encara més que sàpiga l'àrab... d'altra banda convindria que fos un bon germanista... que sàpiga cèltic i sobretot... cal que aprengui el poc que se sap de l'ibèric i que emprengui estudis seriosos, i orientats històricament, sobre la lingüística basca” (p. 20).

Aquestes condicions, que semblen inabastables per a una persona, són les que pretenia per a ell mateix Coromines. No cal dir que fins i tot per a un home superdotat físicament i intel·lectualment com ell, el propòsit sembla fora de mida. Més aviat caldria formar equips d'especialistes de totes aquestes matèries, encara que humanament i metodològicament això sigui complex, perquè cadascú treballa amb una metodologia diferent. A més, sovint en alguns camps per a demostrar-ne el valor i la importància els especialistes, o pseudoespecialistes, fan interpretacions abusives. En aquest sentit, podem esmentar la tradició bascoiberista, que per a alguns té un caràcter quasi místic, ben arrelada al país Valencià, la dels celtistes, avui de baixa.

També cauen en aquest defecte els arabistes que interpreten per l'àrab qualsevol topònim, per exemple, que comenci per *Al-* com *Albereda*, o bé que no tenen en compte les fonts antigues. Així, consideren *la Múnia* o *el Rebató* com a arabismes antics de Castellví de la Marca i d'Abrera respectivament, malgrat que són topònims que no van més enllà del s. XVIII, en el primer cas provinent d'un immigrant aragonès dit *Almúnia*, en el segon del malnom d'un bandoler de camí ral.

En l'estudi de l'etimologia dels topònims, cal tenir ben en compte també l'antroponímia històrica, no solament la d'origen romà que ha originat els noms en *-anum* (com per exemple *Cornellà*, provinent d'un (*fundus*) *Cornelianus*, nom derivat de l'antropònim romà *Cornelius*), que tan bé va estudiar a casa nostra Paul Aebischer, sinó també la d'origen germànic i àrab; en aquest sentit és molt important de disposar de repertoris amplis i correctes des del punt de vista filològic. A vegades la interrelació topònim-antropònim-topònim és molt estreta, formant-hi veritables “cadenaes”, com en el cas d'*eremitanos=Ermedans=Ermedàs* (Garrigàs, Alt Empordà), d'on devia sorgir probablement el llinatge que va donar nom al topònim palmèsà *Son Armandans*; i també de *Torroella (de Montgrt)*, d'on provenia el llinatge que va originar el topònim *Son Torella* mallorquí.

Cal també que el lingüista toponimista conegui bé la història del domini que estudia, per tal de poder confirmar o contrastar les seves deduccions, i de poder detectar els trasllats de topònims, encara que els moviments migratoris que han donat origen a aquests trasllats són difícils a vegades de detectar. Podem deduir que el topònim barceloní *Provençals*, documentat l'any 989, indica la procedència dels primers repobladors del lloc després de la reconquesta carolíngia; aquest ha d'ésser també el cas de *Bederrida*, documentat el 945 a les Corts, en relació amb el *Bederrida* provençal, de prop d'Avinyó.¹¹ Aquests trasllats no són, doncs, exclusius de l'àrea consecutiva de l'àrea d'expansió del català, sinó també de l'àrea constitutiva, com pot ésser també el cas de *Besalú*, en relació amb els *Bisuldunum* de la Gàl·lia, o el *Berga* d'Osana en relació amb l'homònim berguedà, documentat en les fonts antigues.

10 *o.c.* nota 4, p. 80-81 i 84.

11 *o.c.*, nota 4, p. 97-110.

Retornat a l'interès de la toponímia, cal dir que no es limita a la consideració dels topònims aïlladament o individualment, sinó que també tenen un gran valor l'agrupació i la plasmació cartogràfica dels topònims corresponents a estrats diversos, com la que apareix en els mapes que ofereix Coromines al final del vol. I del seus *Estudis de toponímia catalana*, encara que es pugui discutir la interpretació d'alguns d'aquests topònims. En qualsevol cas, aquests mapes són ben il·lustratius de la història de la llengua i de la història general de la nostra àrea lingüística.

L'estudi de la toponímia és, doncs, dificultós i interessant alhora. En aquest sentit hem de dir que hem d'ésser metòdics, però també prudents i assenyats. No hem de donar com a cosa comprovada allò que no són més que conjectures, i no podem establir hipòtesis que no tinguin cap fonament, només per l'afany de donar alguna interpretació a algun topònim opac. Val més dir que l'origen d'un nom és incert o desconegut que no pas difondre una hipòtesi no fonamentada.

Per altra banda, cal tenir en compte que encara que un topònim sigui format a partir d'un mot d'origen preromà, no podem considerar que automàticament aquest topònim sigui preromà. Això és clar en els topònims formats a partir dels celtismes *clot*, *coma* i *quer*; però també ha d'ésser aquest el cas d'*ardenya* 'altiplà', que devia ésser un mot viu encara a l'alta edat mitjana quan es va aplicar a la toponímia.

EL SUBSTRAT LINGÜÍSTIC

Dels estrats lingüístics més antics sovint només ens en resten algunes mostres en la toponímia. Aquest és el cas, precisament, de les Balears, començant pel mateix corònim, que ja apareix a les fonts clàssiques; hi podem afegir *Bocchorum* (*Bóquer*) a Mallorca i *Iamno* (Ciutadella) i *Mago* (Maó) a Menorca.¹² Aquests evidentment són noms antics segurs. També podem considerar d'aquesta procedència altres noms que no presenten un origen llatí ni dels estrats posteriors i que apareixen documentats a partir de l'edat mitjana. Pel que fa a Mallorca, Coromines considera que tenen aquesta procedència: *Alaró*, *Artà*, *Bóquer* (*Bocchorum*), *Cúber*, *Garonda*, *Inca*, *Míner*, *Selva* (ant. *Silver*), *Síller*, *Sóller* i *Sineu*, amb dubtes. Cal dir, respecte d'aquests noms, que sembla probable que siguin topònims preromans autòctons els que no presenten formes paral·leles en altres àrees com *Artà*, *Inca* i, sobretot, els que presenten una terminació analògica amb *Bóquer*: *Cúber*, *Míner*, *Síller*, *Silver* i *Sóller*. És més dubtós que siguin veritablement indígenes altres topònims com *Garonda* i *Alaró*, que tenen formes relacionables en altres àrees, i que poden ésser trasllats posteriors. En qualsevol cas, no és prudent que bastim una teoria sobre el caràcter del substrat lingüístic a partir de formes que no són segures. És el que ocorre, per exemple, a Menorca: a les formes antigues documentades, que són *Iamno* (Ciutadella) i *Mago*, de què prové Maó, Coromines hi afegeix *el Toro*, la muntanya simbòlica que centra l'illa. La veritat és que sobre la motivació d'aquest topònim podem fer alguna conjectura, però no sembla plausible que aquest nom, que pot tenir un origen romànic, s'hagi de considerar que tingui necessàriament una procedència més remota i desconeguda.

És per això, que des de l'Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans hem proposat un projecte de corpus onomàstic antic de l'àrea de la llengua catalana. És a partir de corpus d'aquesta mena, per limitats que siguin, com podrem iniciar estudis segurs. Precisament la manca d'una base d'aquesta mena ha estat retreta pels estudiosos de les llengües llatines d'Hispania a Joan Coromines. Segons J. Untermann: "se saca la impresión de que [J. Coromines] había plantado un jardín lleno de las flores que son las etimologías, creado y cultivado por él en el suelo de las lenguas romances durante su laboriosa vida. Dentro de esta valla no tolera nada que pueda poner en peligro el florecimiento de las etimologías y, en particular, no tolera las piedras de la antigüedad que podrían molestar o incluso destruir las flores."¹³ Untermann diu això a propò-

12 Unión Académica Internacional, *Tabula Imperii Romani*. Hoja K/J-31: Pyrénées Orientales-Balears: Tarraco-Balears (Madrid 1997).

13 JÜRGEN UNTERMANN "Joan Coromines y la onomástica de la Hispania antigua", dins Joan Solà (ed.), *L'obra de Joan Coromines* (Sabadell 1999), p. 191..